

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان، چالشها و آینده

رضا نمک‌شناس^{*}

۱. مقدمه

امروزه گذر از اقتصاد کشاورزی به اقتصاد صنعتی، با توسعه صنایع کوچک و متوسط به‌عنوان پیش‌درآمد توسعه صنعتی، در مناطقی که واژه صنعت در ادبیات اقتصادی، کلامی گنگ و ناآشناست امری امکان‌پذیر به نظر می‌رسد.

استان سیستان و بلوچستان به‌رغم برخورداری از امکانات و پتانسیل‌های بالقوه فراوان از کم‌توسعه‌یافته‌ترین استانهای کشور است. نرخ بالای بیکاری، وضعیت جغرافیایی استان و همسایگی با کشورهای پاکستان و افغانستان که خود، اوضاع نابه‌سامان اقتصادی دارند موجب گسترش شبکه‌های فعالیتهای غیرمجاز به‌ویژه قاچاق سوخت و کالا شده و این درآمدهای نامشروع با ورود به چرخه پولی استان بر نابه‌سامانهایی اقتصادی آن می‌افزاید.

شهرکهای صنعتی به‌عنوان تنها عامل قطع‌کننده این دور باطل، در دو برنامه اخیر توسعه مورد توجه قرار گرفته‌اند ولی شواهد نشان می‌دهد که به‌رغم فعالیت در راستای توسعه، علاوه بر پدیدار شدن شکاف عمیق میان استان و آن مناطق، این دور باطل هنوز در استان وجود دارد. بنابراین بررسی علل این امر و مشکلات شهرکهای صنعتی در روند توسعه استان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. اکنون سؤال اساسی این است که آیا شهرکهای صنعتی استان توانسته‌اند شاخصهای اقتصادی را در چنین شرایط نابه‌سامان اقتصادی بهبود بخشند؟ به نظر می‌رسد که با اصلاح ساختار بخش صنعت و کاهش ریسک سرمایه‌گذاری و فراهم کردن زمینه‌های رشد بنگاههای تولیدی و صنعتی می‌توان آن استان را توسعه داد.

۲. فرضیات پژوهش و روش تحقیق

۲-۱. فرضیات پژوهش

الف - گسترش شهرکهای صنعتی موجب کاهش بیکاری در سطح استان شده است.

^{*} معاون اقتصادی سازمان امور اقتصادی و دارایی استان سیستان و بلوچستان

- ب - ایجاد شهرکهای صنعتی تورم حاصل از فشار هزینه و تقاضا را کاهش داده است.
- ج - توسعه بخش صنعت موجب کاهش فعالیتهای غیرمجاز در استان می‌شود.
- د - با توجه به فرصتهای ایجاد شده و پتانسیل‌های موجود و نیز انتقال منحنی تقاضا برای کالاها و خدمات تولیدی استان و به‌ویژه شهرکهای صنعتی (از سوی افغانستان)، با تقویت سرمایه‌گذاری در شهرکهای صنعتی و رفع مشکلات مرتبط می‌توان تراز بازرگانی را به نفع کشور و استان تغییر داد.

۲-۲. روش پژوهش

در این پژوهش، ابتدا با روش مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی مروری بر ادبیات موضوع و مفهوم شهرکهای صنعتی و نقش آن در توسعه اقتصادی، همچنین وضع اقتصاد استان به‌ویژه بخش صنعت و نارساییهای آن داشته‌ایم.

در مرحله دوم، با روش میدانی، به واحدهای صنعتی مستقر در شهرکها مراجعه کرده و با مشاهده مستقیم و مصاحبه با صاحبان صنایع کوچک طی چند مرحله گزارش‌گیری انجام شده است. ضمن ثبت اطلاعات در فرم بانک اطلاعاتی شهرکها به بررسی عملکرد بنگاههای فعال و نیمه فعال پرداخته و تحلیل فضای کلی شهرکها را ارائه داده‌ایم.

با نگاهی کلی به شهرکهای صنعتی، مشکلات و انتظارات آنها و تأثیر این شهرکها بر شاخصهای اقتصادی در مرحله سوم پرسشنامه‌ای تهیه شد و کارفرمایان، کارگران و متصدیان واحدهای تولیدی به آن پاسخ دادند. در مرحله چهارم آمار و اطلاعات به دست آمده در مراحل پیش گفته، سازماندهی و تنظیم شد و اطلاعات و داده‌های خام با استفاده از روشهای آماری طبقه‌بندی شد. سپس با استفاده از روشهای معمول آماری و در برخی موارد استفاده از نرم‌افزار SPSS به تجزیه و تحلیل اطلاعات و تفسیر نتایج پرداخته‌ایم.

در پایان با توجه به یافته‌های پژوهش و مطابقت آنها با فرضیات، پیشنهادهای لازم ارائه شده است.

۳. موقعیت استان سیستان و بلوچستان

۳-۱. ویژگیهای جغرافیایی و اقلیمی

استان سیستان و بلوچستان یکی از وسیع‌ترین استانهای کشور است که در جنوب شرقی کشور واقع شده و حدود ۱۱۰۰ کیلومتر مرز خاکی با دو کشور پاکستان و افغانستان و حدود ۳۰۰ کیلومتر مرز آبی در کرانه‌های شمالی دریای عمان دارد. این استان از شمال به استان خراسان جنوبی و کشور

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۹۵

افغانستان، از غرب به استانهای هرمزگان و کرمان، از جنوب به دریای عمان و از شرق به کشورهای پاکستان و افغانستان محدود می‌شود.

مساحت این استان حدود ۱۸۷۵۰۲ کیلومتر مربع است که بیش از ۱۱/۴ درصد از وسعت کشور را در بر می‌گیرد و در ۱۳۷۵ میزان تراکم نسبی (نفر در کیلومتر مربع) در استان برابر ۹/۱ نفر بوده است که دارای کم‌ترین تراکم در استانهای کشور است.

کوه‌های خواجه در منطقه سیستان با ارتفاع ۹۰۰ متر، تفتان با ارتفاع ۴۰۴۲ متر و بزمان با ارتفاع ۳۴۹۷ متر از سطح دریا و همچنین رودخانه‌های هیرمند (که در حال حاضر به دلیل خشکسالی‌های مداوم به شدت تحت تأثیر قرار گرفته و خشک شده است)، سرباز و دریاچه خشک هامون و جازموریان مهم‌ترین عوارض طبیعی استان به شمار می‌روند.

۲-۳. موقعیت سیاسی - اداری

شهر زاهدان مرکز استان سیستان و بلوچستان است، این استان دارای هشت شهرستان، ۳۱ شهر، ۳۶ بخش و ۹۸ دهستان است.

۳-۳. ویژگیهای آب و هوایی

آب و هوای استان خشک است، و از مناطق خشک و کم باران کشور محسوب می‌شود، نزولات جوی به‌ویژه در هفت سال اخیر به شدت کاهش یافته و اکنون این استان از خشکسالی شدیدی رنج می‌برد که آثار بسیار سویی را بر اقلیم منطقه داشته است، نظیر تسریع در حرکت‌های روان و جابه‌جایی خاک، که موجب انهدام بخش وسیعی از کشاورزی استان گردیده است.

۴-۳. جمعیت، نیروی انسانی و اشتغال

براساس نتایج تفصیلی سرشماریهای عمومی نفوس و مسکن، طی سالهای ۶۵-۱۳۵۵ و ۷۵-۱۳۶۵ به ترتیب حدود ۵۳۳ هزار نفر و ۵۲۵ هزار نفر بر جمعیت استان اضافه شده و شمار جمعیت آن در ۱۳۷۵ به حدود ۱۷۲۲۰۰۰ هزار نفر رسیده است. نرخ رشد متوسط سالانه جمعیت در دوره اول ۶/۰۶ درصد و در دوره زمانی ۷۵-۱۳۶۵ برابر ۳/۷ درصد بوده است که ارقام مشابه آن در سطح ملی به ترتیب ۳/۹۱ درصد و ۱/۹۶ درصد است. در دوره‌های زمانی یادشده سهم جمعیت استان سیستان و بلوچستان از جمعیت کشور همواره سیر صعودی داشته و این سهم از ۱/۹ درصد در ۱۳۵۵ به ۲/۴ درصد در ۱۳۶۵ و ۲/۷ درصد در ۱۳۷۵ رسیده است.

جدول شماره ۱. شمار جمعیت و متوسط رشد جمعیت

متوسط رشد سالانه جمعیت (درصد)		جمعیت		جمعیت	منطقه / سال
۱۳۶۵-۷۵	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	استان سیستان و بلوچستان
۳/۷	۶/۰۶	۱۷۲۲۵۷۹	۱۱۹۷۰۵۹	۶۶۴۲۹۲	کل کشور
۱/۹۶	۳/۹۱	۶۰۰۵۵۰۰۰	۴۹۴۴۵۰۰۰	۳۳۷۰۹۰۰۰	نسبت استان به کل کشور
-	-	۲/۸	۲/۴	۱/۹	

مأخذ: آمار سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵.

این استان شاهد رشد بسیار سریع جمعیت و نبود تعادل میان جمعیت و امکانات توسعه اقتصادی و اجتماعی است. این روند را می‌توان از افزایش سهم جمعیت ۱۰ ساله و بیشتر از کل جمعیت استان نیز مشاهده کرد.

۴. نگاهی به بخشهای اقتصادی استان

استان سیستان و بلوچستان از نظر رشد و توسعه اقتصادی، جزو مناطق کمتر توسعه یافته و به اصطلاح غیر برخوردار کشور است و به‌رغم تخصیص اعتبارات ویژه و مجموعه سرمایه‌گذاریهای چند دهه اخیر، هنوز هم پایین‌ترین شاخصهای اقتصادی و اجتماعی را دارد. زراعت و کشاورزی نیز با وجود تواناییهای مناسب، پیشرفتهای چندان مطلوبی نداشته است. شیوه تولید سنتی، موجب تزلزل روستاییان در برابر عوامل طبیعی شده و عواملی نظیر آب، وضع اراضی زراعی و اقتصاد سنتی طی سالها، همواره مشکلات زیادی را برای توسعه زراعت منطقه ایجاد کرده است.

بخش صنعت استان سیستان و بلوچستان رشد چندانی نداشته به طوری که در حال حاضر، مردم این استان بیشتر کالاهای مصرفی و صنعتی خود را از سایر استانها یا پاکستان تأمین می‌کنند. بافت اجتماعی استان، دورافتادگی و دسترسی نداشتن به منابع فن آوری، کمبود افراد متخصص، فقر منابع آب و خاک، گسترش شبکه اقتصاد پنهان به دلیل موقعیت ویژه استان و همسایگی با دو کشور افغانستان و پاکستان که اقتصاد نابه‌سامانی دارند و به‌طور کلی ساختار خاص استان از عوامل اصلی توسعه نیافتن بخش صنعت آن استان است.

صنایع موجود در استان به دو گروه ماشینی و دستی تقسیم می‌شوند. صنایع ماشینی استان شامل صنایع غذایی، نساجی، پوشاک و صنایع شیمیایی است که بیشتر در اطراف زاهدان و شهرهای

بزرگ فعالیت دارند. سایر صنایع استان نیز به طور عمده شامل کارگاه‌های فلزکاری، ریخته‌گری، ساخت لوازم خانگی و تانکر سازی است.

۵. زمینه‌های فعالیت صنعتی و معدنی استان

الف - فراهم بودن شرایط انجام مطالعات اکتشافی بر روی اندیسها و مناطق مستعد معدنی برای بخش خصوصی داخلی و یا خارجی.

ب - صنایع معدنی و فرآوری مواد معدنی نظیر سیمان، آهک، سنگ بری، نرم بر و سخت بر، آجر، سفال، فرآوری مس، آنتیموان، پرعیارسازی کرومیت، اکسیدمنیزیم، کاشی و سرامیک، شیشه اوبال، آجرهای نسوز، تراش سنگهای قیمتی و نیمه قیمتی، پودرهای میکرونیزه و نظایر آن.

ج - صنایع تبدیلی کشاورزی نظیر صنایع تبدیلی خرما، جالیزی و مرکبات، دام (بسته‌بندی گوشت، پودر گوشت، پودر خون، ژلاتین، کنسرو، چرم و سالامبور) و شیلات.

د - صنایع مبتنی بر صادرات نظیر تولید نوشابه‌های غیرالکلی، تولید مایعات و پودرهای پاک‌کننده، لوله‌های PVC، کیف و کفش و دیگر محصولات بر اساس نیاز کشورهای هدف.

ه - صنایع مبتنی بر نیاز منطقه و کشور از موارد وارداتی مانند تولید و تصفیه شکر، روغن نباتی، سیگار، کرمهای مرطوب کننده و نظایر آن.

۶. نگاهی کلی به ساختار بخش صنعت استان

۶-۱. صنایع خانگی

براساس نتایج آمارگیری مرکز آمار ایران در سال ۱۳۷۳، استان سیستان و بلوچستان دارای ۲۰۱۲۳ خانواری بوده که به فعالیت صنعتی اشتغال داشتند. بنابراین ضریب تمرکز مکانی استان در کل کشور از این نظر ۰/۶ و کمتر از واحد (یک) است و بیانگر حجم اندک فعالیت در زمینه صنایع خانگی است. بر این اساس، شهرستان زابل با ۶۳۵۵ خانوار بیشترین سهم و شهرستان چابهار با ۷۶۱ خانوار دارای کمترین سهم در صنایع خانگی بوده‌اند.

به این ترتیب بیشترین ضریب تمرکز مکانی، ۲/۱۹ مربوط به شهرستان نیک شهر است و شهرستانهای زابل و ایران شهر به ترتیب با ۱/۶ و ۱/۱۲ در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

شایان ذکر است که شهرستان نیک شهر به دلیل قوی‌تر بودن زندگی روستانشینی و فعالیتهای سازمان نیافته در آن دارای بیشترین ضریب تمرکز مکانی از نظر تعداد صنایع خانگی است و

شهرستان زاهدان به دلیل قوی‌تر بودن زندگی شهرنشینی و فعالیتهای سازمان یافته در آن دارای کم‌ترین ضریب تمرکز مکانی از نظر تعداد صنایع خانگی (۳۷ درصد) است.

۶-۲. صنایع کارگاهی

تعداد صنایع کارگاهی استان براساس نتایج مرحله اول سرشماری صنعت و معدن مرکز آمار ایران در ۱۳۷۳ برابر با ۴۱۰۳ واحد با بیش از ۱۳۳۱۶ نفر شاغل بوده است که از این تعداد حدود ۷۵ درصد آنها کارگاههای مستقر در مناطق شهری و بقیه در مناطق روستایی مشغول به کار بوده‌اند. براساس این آمار، ضریب تمرکز مکانی استان در کل کشور از نظر تعداد کارگاه ۰/۳۸ و از نظر تعداد کارکنان ۰/۳ است که به میزان قابل ملاحظه‌ای از واحد، کمتر است.

۶-۳. کارگاه‌های بزرگ صنعتی

براساس نتایج سرشماری صنعت و معدن در ۱۳۷۳ از ۱۳ هزار کارکن صنایع کارگاهی، ۳۸ درصد در کارگاه‌های بزرگ مشغول به کار بوده‌اند، با توجه به اینکه این نسبت در کل کشور بیش از ۵۲ درصد است کوچکی مقیاس صنایع در مقایسه با سطح ملی تأیید می‌شود. همچنین طی سالهای ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۰ سهم استان از تعداد کارگاه‌های بزرگ صنعتی کشور از ۱/۲ درصد به ۰/۹ درصد کاهش یافته است. براساس نتایج آمارگیری از کارگاه‌های بزرگ صنعتی در ۱۳۷۴، استان سیستان و بلوچستان از نظر تعداد شاغلان صنایع بزرگ در میان ۲۸ استان کشور، رتبه ۲۳ را دارا بوده است.

در ۱۳۸۰ تعداد ۱۰۱ کارگاه بزرگ صنعتی در استان فعالیت داشته است که ۹۱ واحد خصوصی و ۱۰ واحد دیگر غیرخصوصی (عمومی و دولتی) بوده‌اند. در این سال تعداد کارگاه‌های بزرگ صنعتی در کشور ۱۱۲۰۰ واحد بوده است که ۱۰۳۴۳ واحد آن خصوصی و ۸۵۷ واحد آن دولتی و عمومی گزارش شده است. از تعداد ۱۰۱ کارگاه صنعتی فقط شش واحد دارای بیش از ۱۰۰ کارکن هستند یعنی شش درصد از واحدها بیش از ۱۰۰ نفر کارکن دارند که این نسبت در کشور ۱۳ درصد است. به عبارت دیگر، این استان از کارگاه‌های بزرگ صنعتی محروم بوده و به این ترتیب کوچک بودن مقیاس کارگاه‌ها تأیید می‌شود.

۶-۴. ترکیب تولید

در سال ۱۳۷۹ رشته صنعتی غالب در استان، صنایع غذایی با ۲۸ درصد ارزش افزوده بوده است. پس از صنایع غذایی صنایع نساجی با ۲۰/۷ درصد افزایش، به عنوان غالب ترین نوع صنعت در میان کارگاه های صنعتی استان مشخص شده است. رشته مهم صنعتی محصولات کانی غیر فلزی با ۱۹/۷ درصد سهم ارزش افزوده و تولید محصولات فلزی و تولید چوب به ترتیب با شش و سه درصد سهم ارزش افزوده در رتبه های بعدی قرار داشته اند.

۶-۵. توزیع جغرافیایی

از حدود ۷۲۷ مورد مجوزهای تأسیس صادر شده برای استان تا پایان ۱۳۷۵ با ظرفیت اشتغالزایی بیش از ۲۱ هزار نفر، ۳۸ درصد مربوط به شهرستان زاهدان است. پس از آن شهرستانهای زابل، چابهار و ایران شهر به ترتیب با حدود ۲۲/۳ و ۱۶/۳ درصد در رتبه های بعدی قرار دارند. کمترین سهم مربوط به شهرستان نیک شهر و سراوان با ۰/۹ و ۲/۶ درصد است.

۷. ویژگیهای شهرکهای صنعتی استان

شهرک صنعتی، زمین عمران شده ای است که برای استقرار صنایع با اهداف مشخصی تفکیک می شود و صاحبان حرفه های مختلف می توانند از تسهیلات و خدماتی که در این شهرکها فراهم می شود استفاده کنند. این خدمات نظیر آب، برق، تصفیه آب و فاضلاب، جمع آوری زباله، شبکه فاضلاب، اتاق ابزارآلات، آزمایشگاه کنترل کیفیت، سیستم های حرارتی، خدمات حفاظتی و ایمنی و خدمات بهداشتی، رفاهی و عمومی، در شهرکهای صنعتی با انواع فعالیتهای مختلط و جاذبه همجواری می تواند روح همکاری و تعاون را بین کارگاه های مستقر برقرار کند.

کارگاه های کوچک و متوسط به علت نداشتن توان مالی بالا، ارزش خاصی را برای استقرار در شهرکها قائل هستند زیرا بدون تأمین تسهیلات و امکانات عمومی مانند شبکه مرکزی فاضلاب، پیشگیری از آلودگی هوا و صدا و تأمین آب و انرژی، به صورت مستقل قادر به فراهم آوردن این تسهیلات نیستند. بنابراین ارائه خدمات و تسهیلات عمومی یکی از راههایی است که شهرکها می توانند به وسیله آن سهمی در توسعه عادلانه و پایدار داشته باشند.

واضح است شهرکی که به خوبی طراحی و تجهیز شده باشد، می تواند انگیزش لازم را برای جابه جایی صنعت به نواحی اطراف شهرها و روستاها فراهم کند. به طوری که آلودگی متراکم را از شهرهای بزرگ، دور کرده و اساس صنعت را در شهرک های کوچک و متوسط تحکیم بخشد.

از مزایای دیگر شهرکهای صنعتی می‌توان کاهش حجم ترافیک، افزایش کارایی زمینهای شهری، هزینه‌های مربوط به عمران زمین، تأمین تسهیلات و امکانات را نام برد. شایان ذکر است که شهرکهای صنعتی می‌توانند بستر مناسبی برای شروع زیرساختهای صنعتی پیشرفته نظیر مناطق عملیاتی صادرات (EPZ) و پارکهای علمی و فن‌آوری (S&T) باشند. مناطق عملیاتی صادرات (EPZ) برای کشورهایی که درصدد توسعه و صدور تولیدات داخلی خود هستند ولی شرایط لازم را برای سرمایه‌گذاری خارجی و واردات موادخام و ماشین‌آلات ندارند، می‌توانند نقش مؤثری ایفا کنند.

پارکهای علمی و تکنولوژی (S&T) نیز همان زیرساخت شهرکها را دارند با این تفاوت که این نوع پارکها از نظر فنی برای صنایع پیشرفته‌تر طراحی می‌شوند تا بتوانند خدمات حمایتی وسیع‌تری که نیاز چنین فعالیتهایی است ارائه کنند. البته می‌توان از مشاوره فنی با مؤسسات محلی تحقیق و توسعه به صورت شبکه ارائه خدمات مشاوره‌ای در زمینه مسائل مالی، بازاریابی و جستجو برای شریک سرمایه‌گذار به‌عنوان خدمات حمایتی نیز نام برد.

استان دارای ۱۲ شهرک صنعتی بوده که نه شهرک، فعال و با امکانات زیربنایی آب، برق، جاده و تلفن است و دو شهرک دیگر در مرحله طراحی و شهرک صنعتی سرباز در مرحله مکان‌یابی است. مساحت زمینهای شهرک صنعتی استان بیش از ۳۸۰۰۰ هکتار است که اسناد ثبتی آن به جز شهرک جدید سرباز دریافت شده و در مقایسه با کل کشور، هفت درصد زمینها و ۱۱ درصد اسناد ثبتی شهرکهای صنعتی کل کشور در این استان قرار دارد. تعداد قراردادهای منعقد شده ۱۲۳۳ مورد با متراژ ۲۷۱ هکتار که از نظر تعداد، چهار درصد قراردادهای واگذاری زمین در شهرکهای صنعتی کل کشور است. تعداد واحدهای فعال ۲۴۸ مورد با اشتغال ۴۴۰۴ نفر است که واحدهای فعال از نظر تعداد ۲/۶ درصد و از نظر اشتغال‌زایی دو درصد تعداد شاغلان در شهرکهای صنعتی کشور را تشکیل می‌دهند.

تعداد واحدهای به بهره‌برداری رسیده در مجتمع‌های کارگاهی استان در مقایسه با کل کشور چهار درصد و از نظر تعداد کل واحدهای واگذار شده سه درصد، واحدهای در حال احداث ۱۲ درصد و واحدهای تکمیل و واگذار شده چهار درصد است.

۸. تحلیل وضع شهرکهای صنعتی استان

تحلیل وضع شهرکها در این پژوهش بر اساس میزان سرمایه گذاری، وضع فعالیت و میزان اشتغال ایجاد شده به تفکیک نوع فعالیت از هر کدام از شهرکهای صنعتی استان انجام می شود. بررسی تحلیلی وضع موجود از دو نظر حائز اهمیت است، نخست، بیان کننده میزان کارایی و اثربخشی طرحهای توسعه ای و سیاست گذاریهای کلان در این بخش بوده و دوم، چالشهای موجود و میزان فاصله وضع فعلی شهرکها از شرایط مطلوب را برای تدوین راه کارهای اصولی رفع این گونه چالشها می شناساند. برای تحلیل وضع موجود، ابتدا به مقایسه شهرکها با یکدیگر می پردازیم و هر کدام از شهرکها را از نظر واحدهای مستقر و زیرساختهای موجود در آنها و میزان بهره برداری مؤثر واحدها از امکانات، مورد بررسی قرار می دهیم. این نگرش کلی و تحلیل فضایی ما را در شناخت بعضی از علل و عوامل ناکارایی بسیاری از واحدها یاری می دهد.

پاسخ به این سؤال که آیا واحدهای مستقر در شهرکها بر اساس مطالعات امکان سنجی شکل گرفته اند و اصولاً بر اساس نیازهای منطقه ای و مزیتهای نسبی و با رویکرد کلان توسعه پایدار استان استقرار یافته اند یا فقط برنامه ریزیهای شتابزده و اقتضای زمانی در کوتاه مدت ساختار کنونی شهرکها را شکل داده است، می تواند کلید حل چالشهای پیش گفته باشد. باید یادآور شد که در استانی که تأکید توسعه بر بخش بازرگانی و ترانزیت بوده و جهت گیریهای آن نیز با هدف توسعه خدمات بازرگانی در برنامه ریزیها به این سمت است و از سوی دیگر حجم نقدینگی حاصل از فعالیتهای پنهان در استان به دلیل ناتوانی در جذب سرمایه از سوی بخشهای مولد، دوباره در چرخه فعالیتهای نامشروع جریان می یابد، بررسی اثربخشی فعالیتهای مولد از اهمیت زیادی برخوردار است. این بررسی با استفاده از آمار و اطلاعات به دست آمده از شرکت شهرکهای صنعتی استان صورت گرفته است و از آنجا که مراجعه به این شرکت در زمان انجام پژوهش (۱۳۸۳/۸/۳۰) بوده آمار تا آن تاریخ ملاک عمل قرار گرفته است.

همان طور که جدول شماره (۲) نشان می دهد امکانات اساسی و زیرساختهای اصلی (برق، آب، زمین) که شهرکهای صنعتی استان براساس آن شکل گرفته اند محدودیت خاصی را برای واحدها ایجاد نمی کند. به رغم مشکلات موجود برای تأمین آب و سوخت، حداقل میانگین استفاده واحدها از آب بیش از پنج مترمکعب برای هر واحد است که بر اساس نوع فعالیتهای متفاوت است. با بررسیهای انجام شده زمینهای صنعتی واگذاری نیز محدودیتی را برای واحدهای فعال ایجاد نکرده است.

جدول شماره ۲. میانگین استفاده واحدهای مستقر در شهرک‌های صنعتی از امکانات و زیرساخت‌های موجود

شهرک صنعتی	زمین (متر مربع)	سرمایه (میلیون ریال)	برق (کیلووات)	آب (مترمکعب)
زاهدان	جمع کل شهرک	۴۲۵۴۶۷	۱۰۳۵۳۰	۶۴۱
	میانگین هر واحد فعال	۴۴۷۸/۶۰	۱۰۸۹/۷۹	۶/۸۹
زاهدان	جمع کل شهرک	۷۱۶۴۱	۲۶۵۰۰	۲۲۲
	میانگین برای هر واحد فعال	۱۶۲۸/۲۰	۶۰۳/۴۱	۵/۱۶
کامبوزیا	جمع کل	۲۲۹۴۹۰۷۰۰۱۹۵	۴۴۲۴۲	۶۱۶
	میانگین برای هر واحد	۶۲۰۲/۴۵	۱۱۹۵/۷۳	۱۶/۶۵
زابل	جمع کل	۲۱۱۶۸۵/۵	۲۵۰۵۲	۱۵۳
	میانگین برای هر واحد	۱۲۴۵۲/۰۹	۱۴۷۳/۶۵	۹
ایرانشهر	جمع کل	۱۳۳۴۲۲/۵	۲۳۷۴۵	۳۴۲
	میانگین برای هر واحد	۷۴۱۲/۳۶	۱۳۱۹/۳۶	۱۹
ایرانشهر کارگاهی	جمع کل	۷۸۲۲	۵۱۶۲	۱۰۲
	میانگین برای هر واحد	۱۵۶۴/۴۰	۱۰۳۲/۴۰	۲۰/۴۰
سراوان	جمع کل	۳۰۰۹۸	۴۶۶۲	۷۷
	میانگین هر واحد	۷۵۲۴/۵۰	۱۱۶۵/۵۰	۱۹/۲۵
خاش	جمع کل	۲۱۵۴۰	۳۱۳۰	۵۷
	میانگین هر واحد	۴۳۰۸	۶۲۶	۱۱۴۰
کنارک	جمع کل	۲۲۶۰۲۲	۴۶۸۴۸	۵۱۰
	میانگین هر واحد	۹۴۱۷/۵۸	۱۹۵۲	۲۱/۲۵

مأخذ: شرکت شهرک‌های صنعتی استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۳)

در این رابطه با اختصاص ۱۲۴۵۲/۰۹ متر مربع برای هر واحد (به طور متوسط) فضای مناسبی برای فعالیت واحدهای صنعتی فراهم شده است. وسعت شهرک صنعتی زاهدان بیش از ۹۳۲ هکتار

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۱۰۳

است و به طور متوسط $4478/60$ مترمربع برای هر واحد اختصاص داده شده است. وسعت زمین صنعتی در این شهرک در فاز عملیاتی، 124 هکتار و وسعت زمین صنعتی واگذار شده $69/3$ هکتار است. تعداد 95 واحد صنعتی تا زمان انجام پژوهش، موفق به اخذ پروانه بهره‌برداری برای فعالیت در این شهرک شده‌اند و پیش بینی اشتغال برای 1709 نفر با جذب سرمایه‌ای معادل 103530 میلیون ریال شده است.

در طراحی جغرافیایی و مکان‌یابی شهرک، ویژگی‌هایی نظیر فاصله چهار کیلومتری شهرک تا فرودگاه و فاصله یک کیلومتری آن تا ایستگاه راه‌آهن مورد توجه قرار گرفته است. شهرک کارگاهی زاهدان نیز همان‌طور که از نامش مشخص است بیشتر محل استقرار واحدهایی است که به ارائه خدمات فنی و تولیدی در مقیاس کوچک می‌پردازند. البته در این شهرک واحدهای توزیعی متوسط نیز مستقر شده‌اند. منظور از واحدهای کوچک واحدهایی است که کمتر از 10 نفر کارکن در آنها مشغول به کار هستند و واحدهای متوسط به واحدهایی بین 10 تا 50 نفر کارکن اطلاق می‌شود.

مهم‌ترین واحدهای توزیعی متوسط مستقر در این شهرک واحدهایی هستند که به توزیع اقلام پرمصرف مانند دارو و کالاهای اساسی می‌پردازند. وسعت این شهرک بنا بر آمار ارائه شده از سوی شرکت شهرکهای صنعتی استان، 74 هکتار، وسعت زمین صنعتی آن 43 هکتار و کل زمین صنعتی واگذار شده در آن $36/5$ هکتار است. ذکر این نکته مهم است که تا زمان انجام این پژوهش تعداد 666 قرار داد منعقد شده است که تنها 44 پروانه بهره‌برداری در این مورد صادر شده است.

واحدهای فعال این شهرک به استناد اظهارات سرمایه‌گذاران در پروانه بهره‌برداری، با سرمایه‌ای معادل $26,550,000,000$ میلیون ریال، 428 فرصت شغلی ایجاد کرده‌اند. البته روشن است که اظهارات قید شده در پروانه بهره‌برداری نمی‌تواند ملاک عمل قرار گیرد و ما در فصول بعدی به بررسی تک تک واحدها از روش مطالعات میدانی و مشاهده مستقیم خواهیم پرداخت، میزان اشتغال واقعی را محاسبه کرده و با اشتغال اظهار شده در پروانه بهره‌برداری برای هر شهرک به‌طور جداگانه مورد مقایسه قرار خواهیم داد. به هر حال آنچه مسلم است، این شهرک پتانسیل ایجاد فرصت شغلی بیشتری را دارد.

امکانات اولیه و زیرساختهای اساسی این شهرک نیز عبارت‌اند از امکاناتی نظیر آب، برق، تلفن، راه آسفالت شده، فضای سبز مناسب و سند مالکیت برای واحدها. همچنین فاصله آن تا فرودگاه 10 کیلومتر و تا ایستگاه راه‌آهن 9 کیلومتر است.

شهرک صنعتی کامبوزیا در محلی بنام کلاته کامبوزیا در شمال شرقی شهر زاهدان واقع شده است. این شهرک در واقع برای استقرار واحدهایی طراحی شده که در زمینه کانیهای غیرفلزی فعالیت می‌کنند. کل زمین این شهرک ۱۹۵،۷۰۰،۴۹۰،۲۲۹ مترمربع و مجموع سرمایه‌گذاری انجام شده در آن ۴۴،۲۴۲،۰۰۰،۰۰۰ ریال برآورد شده است. میانگین تراژ زمین برای هر واحد فعال در این شهرک ۲۴۵،۲۲۰ مترمربع و میانگین سرمایه‌گذاری انجام شده در آن حدود ۱۱۹،۵۷۳،۰۰۰،۰۰۰ ریال است. ۳۷ واحد فعال در این شهرک تا تاریخ انجام این پژوهش بیش از ۴۳۹ فرصت شغلی ایجاد کرده‌اند که از این تعداد، ۲/۷ درصد پیش از برنامه اول توسعه و ۵/۴ درصد در برنامه اول توسعه پروانه بهره‌برداری دریافت کرده‌اند. همچنین پروانه بهره‌برداری ۲۴/۳ درصد واحدها در برنامه دوم و ۶۷/۶ واحدهای فعال این شهرک در برنامه سوم توسعه صادر شده است.

در بین شهرکهای صنعتی استان، کامبوزیا از موفق‌ترین شهرکها بوده که این موفقیت به دو دلیل است. نخست، فعالیت واحدهای این شهرک بیشتر در زمینه ساختمان و عمران است که در سالهای اخیر به‌ویژه در برنامه سوم از رونق بیشتری در استان برخوردار بوده است. دوم اینکه، اغلب مواد اولیه این واحدها از معادن موجود در استان به‌دست می‌آید و این مسأله به موفقیت واحدها کمک شایانی کرده است.

شهرک صنعتی زابل در فاصله ۲۰ کیلومتری شهر زابل و در زمینی به مساحت ۷۸ هکتار واقع شده است. تعداد واحدهایی که تا تاریخ آذر ۱۳۸۳ در این شهرک به بهره‌برداری رسیده‌اند ۱۷ واحد است که با اختصاص سرمایه‌ای معادل ۲۵،۰۵۲،۰۰۰،۰۰۰ ریال، ایجاد ۴۵۷ فرصت شغلی پیش‌بینی می‌شود. میانگین امکانات اولیه برای هر واحد فعال در شهرک به این ترتیب است، زمین ۱۴۷۳۶۵ مترمربع، برق ۱۷۵۸۸ کیلو وات، آب نه مترمکعب و از نظر امکانات اولیه مورد نیاز برای واحدهای تولیدی در حد قابل قبولی است.

عملکرد برنامه سوم توسعه در ارتباط با توسعه این شهرک بهتر از برنامه‌های پیش از آن بوده است. به طوری که ۴۷ درصد واحدهای مستقر در این شهرک در برنامه سوم توسعه به بهره‌برداری رسیده‌اند و ۴۱/۲ درصد در برنامه دوم و تنها ۱۱/۸ درصد واحدها در برنامه اول توسعه پروانه بهره‌برداری دریافت کرده‌اند. این ارقام روند روبه رشد بهره‌برداری واحدهای این شهرک را در طی برنامه‌های توسعه پس از انقلاب نشان می‌دهد.

یکی دیگر از شهرکهای صنعتی استان شهرک صنعتی خاش است در حال حاضر این شهرک تنها با پنج واحد فعال، یکی از کم توسعه یافته‌ترین شهرکهای صنعتی استان است. کل زمین

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۱۰۵

اختصاص یافته به این شهرک ۲۱۵۴۰ مترمربع و سرمایه اختصاص یافته ۳۱۳۰ میلیون ریال است. میانگین امکانات اولیه شهرک برای هر واحد فعال عبارت است از برق ۱۱۷ کیلو وات، آب ۱۱۴۰ مترمکعب.

شهرک صنعتی ایرانشهر با ۱۸ فقره واحد فعال، بزرگترین شهرک صنعتی منطقه مرکزی بلوچستان در این استان است. این شهرک با اختصاص ۱،۳۳۴،۲۲۵ مترمربع زمین، شرایط نسبتاً خوبی را برای استقرار واحدها فراهم کرده است. میانگین برق و آب مصرفی (امکانات قابل تخصیص) در این شهرک به ترتیب ۱۳۹/۴۴ کیلو وات و ۱۹ متر مکعب است که از این نظر نیاز اولیه واحدها را برطرف می‌کند. این شهرک در شهرستان ایران شهر برای استقرار واحدهای تولیدی و صنعتی ایجاد شده است. میانگین فرصت شغلی ایجاد شده در این واحدها بیش از ۱۰ نفر بوده و جزو واحدهای متوسط است. در کنار شهرک صنعتی ایرانشهر و برای حمایت از کارگاه‌های صنعتی و گردآوری و احصاء آنها شهرک کارگاهی ایرانشهر احداث شده است که در حال حاضر با پنج واحد کارگاهی فعالیت خود را آغاز کرده است. متوسط زمین اختصاص یافته به واحدهای کارگاهی در این شهرک ۱۵۶۴/۴۰ متر مربع و میانگین برق قابل تخصیص به هر واحد ۱۰۲ کیلو وات و آب ۲۰/۴ متر مکعب است.

شهرک صنعتی سراوان با چهار واحد فعال از نظر تعداد واحد استقرار یافته در آن در بین شهرکهای صنعتی استان آخرین رتبه را به خود اختصاص داده است. کل مساحت شهرک ۳۰۰۹۸ مترمربع است که سرانه زمین قابل تخصیص در آن ۷۵۲۴/۵۰ مترمربع است، ۵۰ درصد واحدهای مستقر در این شهرک در برنامه دوم و ۵۰ درصد در برنامه سوم به بهره‌برداری رسیده‌اند.

شهرک صنعتی کنارک بزرگترین شهرک صنعتی منطقه بلوچستان است که با استقرار ۴۴ واحد (واحدهای به بهره‌برداری رسیده) در آن، در بین دیگر شهرکهای این منطقه رتبه نخست را داراست. کل مساحت شهرک به ۲۲۶۰۲۲ مترمربع می‌رسد و با تخصیص بیش از ۴۶۸،۴۴۸،۰۰۰،۰۰۰ ریال سرمایه بیش از ۵۶۰ فرصت شغلی ایجاد کرده است. میانگین زمین قابل تخصیص برای هر واحد فعال در شهرک ۹۴۱۷/۵۸ مترمربع و متوسط برق و آب قابل تخصیص (سرانه) برای هر واحد به ترتیب ۱۵۹/۹۲ کیلو وات و ۲۱/۲۵ مترمکعب است. این شهرک به دلیل همجواری با منطقه آزاد صنعتی - تجاری چابهار از موقعیت بسیار خوبی برخوردار است و همین مسأله به طور معنی داری موجب توسعه آن شده است.

۹. بررسی تأثیر شهرکهای صنعتی بر شاخصهای اقتصادی

۹-۱. اشتغال و بیکاری

هزینه فرصت سرمایه‌گذاری فعلی در شهرکهای صنعتی استان با ساختار موجود از دیدگاه اشتغال، ۲۰۸۵ فرصت شغلی است که می‌توان اذعان کرد ۱۴,۵۹۵,۰۰۰,۰۰۰ ریال سرمایه‌گذاری ناکارآمد (از نظر ایجاد اشتغال) در شهرکهای صنعتی استان وجود دارد و این میزان بیش از ۴۵ درصد سرمایه‌گذاری انجام شده است. همواره در برنامه‌های دوم و سوم توسعه، نرخ بیکاری در استان از رقم مشابه در سطح ملی بالاتر بوده است. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که سرمایه‌گذاری انجام شده در شهرکها که از نظر ایجاد اشتغال، ضروری‌ترین نیاز استان به حساب می‌آید نتوانسته مشکلات اشتغال را حل کند. اکنون به وضع موجود اشتغال و سهم هر یک از گروه‌ها از اشتغال استان در شهرکهای صنعتی می‌پردازیم.

در بررسیهای به عمل آمده مشخص شد از مجموع ۲۳۱ واحد که موفق به دریافت پروانه بهره‌برداری شده‌اند ۶۹ واحد آنها یعنی بیش از ۲۹/۸ درصد تعطیل هستند. بیشترین واحدهای تعطیل (غیرفعال) در گروه صنایع غذایی، آشامیدنی و دخانی هستند که ۳۲ درصد مجموع این واحدها را تشکیل می‌دهند. همچنین در گروه صنایع نساجی، پوشاک و چرم از مجموع ۱۸ واحد، ۱۰ واحد (بیش از ۵۵ درصد) غیرفعال وجود دارد که البته علل و عوامل این مسأله در بخش مربوط به مشکلات شهرکها مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت. ولی آنچه واضح به نظر می‌رسد ناتوانی این واحدها در ایجاد اشتغال مناسب و پایدار است.

اگر سرانه اشتغال‌زایی هر واحد صنعتی را در شهرکهای صنعتی استان ۱۵ فرصت شغلی بدانیم (اشتغال اسمی تقسیم بر کل واحدهای موجود) بیش از ۱۰۳۵ فرصت شغلی پایدار و مناسب (۴۱ درصد فرصتهای شغلی واقعی موجود) با تعطیلی واحدهای یادشده از دست رفته‌اند. چنانچه مشکلات واحدهای مذکور مرتفع شده و این واحدها به فعالیت خود ادامه دهند فرصتهای شغلی یادشده فراهم می‌شود. در این میان تنها ۱۰۰ واحد یعنی ۴۳/۳ درصد کل واحدها فعالیت دائمی دارند به این معنا که آنها از ابتدای تأسیس تا زمان انجام پژوهش به فعالیت خود ادامه داده و ماهیت فعالیتشان به گونه‌ای است که در هر شرایطی محصول آنها به بازار عرضه می‌شود. این واحدها تنها ۱۵۰۰ فرصت شغلی پایدار ایجاد کرده‌اند که در خوشبینانه‌ترین حالت، شاغلان این کارگاه‌ها از امنیت شغلی مناسبی برخوردارند اما بخشی از واحدها نیز فعالیت فصلی و موقتی دارند. شرایط فعالیت برای این واحدها به گونه‌ای است که در مقاطعی از سال (فصلهای مختلف) فعالیت آنها دایر

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۱۰۷

و در فصلهای دیگر سال مجبور به توقف عملیات تولید هستند. در این بین می توان به واحدهای تولید پوشاک فصلی و ایزوگام اشاره کرد. تعداد این واحدها براساس مشاهدات پژوهشگر (و البته بررسی مدارک موجود در شرکت‌های صنعتی) ۱۶ واحد است که سهم اشتغال آنها ۱۰۵ فرصت شغلی است. بیشتر این افراد به صورت قراردادی و موقت جذب واحدها شده و پس از اتمام دوره فعالیت بنگاه، کارفرمایان هیچ گونه تعهدی در به کارگیری مجدد آنها ندارند. این مسأله موجب نگرانی و کاهش انگیزه در آنان می شود و آنان را برای ورود به فعالیتهای کاذب اما پایدار ترغیب می کند.

گروه دیگر واحدهای مستقر در شهرکهای صنعتی، واحدهایی هستند که به صورت سفارشی فعالیت می کنند، فعال بودن یا نبودن این واحدها بستگی به بازار مصرف استان داشته و این واحدها نیز نمی توانند اشتغال پایداری را ایجاد کنند و بیشتر کارگران آنها به صورت موقت و قراردادی و گاه در مقطعی از سال اشتغال دارند. با این تحلیل می توان گفت از ۲۴۶۷ فرصت شغلی واقعی (واحدهای غیرتعطیل) به طور متوسط ۱۵۰۰ فرصت شغلی پایدار وجود دارد و ۹۶۷ فرصت شغلی موقتی، نامطمئن و ناپایدار هستند. میانگین جمعیت شاغل استان در طول سالهای برنامه سوم توسعه ۴۵۳/۴۸۲ است. سهم بخش صنعت در دهه های گذشته (طی سالهای ۷۵-۱۳۵۵) از ۵/۴ درصد به شش درصد رسیده و طی سالهای برنامه سوم توسعه، این رقم به ۶/۳ افزایش یافته است. کل فرصتهای شغلی ایجاد شده (واقعی) در شهرکهای صنعتی استان ۲۴۶۷ شغل است که تنها ۰/۵ درصد (کمتر از یک درصد) کل جمعیت شاغل استان را به خود اختصاص داده است. چنانچه فرصتهای شغلی پایدار در شهرکهای صنعتی را با جمعیت شاغل استان مقایسه کنیم به اختلاف قابل ملاحظه اشتغال ایجاد شده با حد مطلوب آن پی می بریم. طی سالهای برنامه سوم به طور متوسط ۲۰۴۳۵ شاغل در بخش صنعت استان ایجاد شده که فقط چهار درصد شاغلان استان را در بر می گیرد.

سهم اشتغالزایی شهرکهای صنعتی در بخش صنعت استان ۱۲ درصد است، بنابراین نمی توان گفت که شهرکهای صنعتی موجب کاهش نرخ بیکاری در استان شده است. مطالعات انجام شده هیچ گونه رابطه معنی داری بین افزایش پروانه های بهره برداری در شرکت‌های صنعتی و کاهش نرخ بیکاری در استان را نشان نمی دهد. نرخ بیکاری در سالهای مختلف برنامه سوم همواره رو به افزایش بوده، در صورتی که صدور پروانه های بهره برداری و جوازهای تأسیس، سالانه به طور متوسط، رقمی معادل ۲۰ درصد را تجربه کرده است.

بررسی ویژگی‌های نیروی کار شاغل و اطلاعات ثبت شده در بانک اطلاعاتی شهرکهای صنعتی که حاصل از مطالعات و مشاهدات پژوهشگر است نشان می‌دهد که بیش از ۹۶ درصد شاغلان شهرکها را مردان تشکیل می‌دهند.

جدول شماره ۳. پراکندگی شاغلان شهرکهای صنعتی از نظر جنس

جنس	تعداد	درصد
زن	۸۶	۳/۴۸
مرد	۲۳۸۱	۹۶/۵۲

مأخذ: شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان

از مجموع ۲۴۶۷ فرصت شغلی ۸۶ مورد را زنان و ۲۳۸۱ مورد را مردان اشغال کرده‌اند. زنان بیشتر در کارگاه‌های تولیدی متوسط نظیر تولید نوار تفلون و کارگاه پوشاک مشغول به کار هستند.

جدول شماره ۴. پراکندگی شاغلان شهرکهای صنعتی از نظر تحصیلات

شرح	تعداد	درصد
زیردیپلم	۸۳۹	۵۲
دیپلم	۱۱۳۵	۴۴
فوق دیپلم	۱۲۳	۱/۲
لیسانس و بالاتر	۳۷۰	۲/۸

مأخذ: شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان

۹۶ درصد شاغلان شهرکهای صنعتی را افرادی با تحصیلات دیپلم و پایین‌تر از آن تشکیل می‌دهند. و فقط ۴ درصد دانش‌آموختگان دانشگاه جذب شهرکهای صنعتی شده‌اند. افراد بدون تحصیلات دانشگاهی و تخصص بوده و تنها به عنوان کارگران ساده غیرماهر در کارگاه‌های مختلف نیز مشغول به کار هستند. نتایج حاصل از بانک اطلاعاتی واحدها نشان داده است فقط ۲۷ درصد از افراد زیردیپلم، کارفرمایان و مالکان واحدهای صنعتی هستند و ۷۳ درصد بقیه را کارگرانی تشکیل می‌دهند که از شرایط مساعدی در بازار کار استان برخوردار نیستند.

با گسترش مراکز آموزش عالی، دانشگاه‌ها و آموزشکده‌ها در استان، آمار فارغ‌التحصیلان دانشگاهی استان به شدت در حال افزایش است و به موازات آن نرخ بیکاری دانش‌آموختگان

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۱۰۹

مراکز عالی نیز افزایش می یابد. با این حال شهرکهای صنعتی تاکنون نتوانسته اند بسترهای لازم را برای جذب این فارغ التحصیلان جویای کار فراهم کنند. سهم ۲/۸ درصدی فارغ التحصیلان دانشگاهی در شهرکهای صنعتی نشان دهنده فراهم نبودن زمینه های مشارکت فعال قشر تحصیل کرده و متخصص دانشگاهی در بخش صنعت است.

به تعبیر دیگر ارتباط دانشگاه با صنعت در استان ضعیف است. در حالی که سالانه به طور متوسط در حدود ۳۶۴۷۵ نفر (آمار مربوط به ۱۳۸۱) در دانشگاه ها و مراکز آموزش عالی استان تحصیل می کنند (که با رشدی معادل ۳۸ درصد در برنامه سوم توسعه افزایش یافته اند). از این تعداد ۱۵۸۶۷ نفر را دانشجویان بومی استان تشکیل می دهند. چنانچه این تعداد دانشجویان در مقاطع مختلف تحصیلی پراکنده باشند می توان گفت به طور متوسط هر سال، ۳۹۶۷ نفر به جمعیت فارغ التحصیلان دانشگاهی افزوده می شود. در حالی که تاکنون شهرکهای صنعتی به عنوان مهم ترین بخش برای ایجاد اشتغال توانسته اند فقط ۴۹۳ نفر از دانش آموختگان دانشگاهی را جذب کنند و چنانچه فرض کنیم زمینه های ایجاد این تعداد شغل در هر سال در شهرکها فراهم شود فقط ۱۲/۴ درصد فارغ التحصیلان در شهرکهای صنعتی که مهم ترین قسمت بخش صنعت استان هستند مشغول به کار می شوند. البته این نکته خوش بینانه ای است زیرا ۴۹۳ فرصت شغلی ایجاد شده طی سالهای برنامه دوم و چهار سال از برنامه سوم توسعه محقق شده است و در واقع پتانسیل شهرکهای صنعتی برای جذب این افراد در هر سال فقط ۵۴/۷ نفر بوده است یعنی فقط ۱/۳۷۸ درصد از مجموع فارغ التحصیلان.

در شرایطی که زمینه های اشتغال فارغ التحصیلان دانشگاهی در بخشهای دیگر اقتصادی استان از جمله کشاورزی به شدت محدود شده است (مشکلات مربوط به بخش کشاورزی) و بخش خدمات نیز به سوی فعالیتهای کاذب و به ویژه قاچاق سوق یافته، بخش صنعت به عنوان موتور توسعه استان مورد توجه قرار گرفته است ولی بررسیها نشان می دهد که این امر تاکنون تأثیر معنی داری بر بخش اشتغال استان نداشته است.

۲-۹. تورم

با بررسی وضع شاخص بهاء کالاها و خدمات مصرفی و همچنین روند استقرار واحدهای تولیدی بر حسب گروه های مختلف می توان به نتایج زیر دست یافت .

الف - شاخص بهاء کالاها و خدمات مصرفی در شهرکهای صنعتی استان در برنامه سوم به‌عنوان برآوردگری نااریب از تورم، روندافزایشی داشته است. اما در طول سالهای برنامه، شتاب آن کند و کندتر شده است.

ب - روند استقرار واحدهای صنعتی در استان سیستان و بلوچستان در برنامه سوم نسبت به برنامه‌های دیگر توسعه از شتاب بیشتری برخوردار بوده و سرعت استقرار واحدها به جز واحدهای مربوط به صنایع نساجی و پوشاک که از رکود نسبی برخوردار بوده‌اند، بیشتر شده است.

ج - افزایش واحدها موجب افزایش عرضه و کاهش فشار تقاضا در بازار استان شده است.

د - می‌توان رابطه معنی‌داری بین توقف نسبی شاخص یادشده و روند افزایشی واحدهای تولیدی در گروه‌های مختلف در شهرکهای صنعتی یافت.

ه - بنابراین با وجود موارد بالا این فرضیه که "ایجاد شهرکهای صنعتی، تورم حاصل از فشار هزینه و تقاضا را کاهش می‌دهد" مورد تأیید قرار می‌گیرد.

۳-۹. اقتصاد پنهان

در یک نتیجه‌گیری کلی و البته بدون شتابزدگی و با استناد به شواهد و آمار و اطلاعات موجود می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد:

الف - شهرکهای صنعتی از طریق جذب مازاد نقدینگی سرگردان یا ایجاد فرصتهای شغلی مناسب و تولید کالاهای جانشین برای قاچاق ورودی، پتانسیل محدود کردن این معضل را داشته است (فرضیه سوم این پژوهش بر این موضوع تأکید دارد).

ب - همان‌گونه که پیشتر مورد بررسی کامل قرار گرفت توسعه شهرکهای صنعتی استان در برنامه سوم توسعه بیشتر از برنامه‌های توسعه گذشته بوده است.

ج - حجم کالاهای قاچاق کشف شده در برنامه سوم توسعه به‌عنوان درصدی از حجم قاچاق، همواره افزایش یافته است.

د - مطالعات انجام شده از طریق تحلیل موضوع به روش استقرایی رابطه معنی‌داری میان توسعه شهرکهای صنعتی و کاهش حجم قاچاق نشان نمی‌دهد.

از آنجایی که مدل‌های اقتصادی تا حد زیادی تجربی و انتزاعی هستند هیچ‌گاه نمی‌توانند واقعیت را به‌طور کامل توصیف کنند زیرا در این صورت آن‌قدر پیچیده و سنگین می‌شوند که ارزش علمی نخواهند داشت و ساده‌سازی و تجرید در هر برنامه مدل‌سازی امری اجتناب‌ناپذیر

است. با توجه به این واقعیت و با در نظر گرفتن کمبود متغیرهای توصیفی برای سازگاری نتایج با واقعیت و قدرت تصمیم‌دهی برای یک برآزش خوب، در این پژوهش سعی شد از مدل‌های پراکنده و پیچیده اقتصادسنجی پرهیز شود و با استفاده از روش تفسیر نتایج به بررسی برخی متغیرهای تأثیرگذار و مرتبط با موضوع اقدام شود. این روش از طریق نمونه‌گیری برای متغیرها، مطالعات میدانی و بررسی آمارهای عملکردی بخشها و آنگاه بررسی استقرایی عناصر و سپس تفسیر نتایج عملی شد.

برای بررسی فرضیه اول^۱ که به موضوع تأثیر شهرکهای صنعتی بر بازار کار استان می‌پردازد ابتدا شرایط موجود به‌طور مختصر بررسی شد آنگاه فرصتهای اشتغال ایجاد شده در شهرکهای صنعتی و پتانسیل شهرکها برای بررسی ظرفیتهای خالی آن شهرکها از طریق به‌دست آوردن شاخص L/F و شاخص "سهم اشتغال از کل اشتغال" مورد مطالعه قرار گرفت.

با توجه به افزایش نرخ بیکاری در استان و فاصله زیاد فرصت شغلی ایجاد شده در شهرکها با آنچه که در بخش صنعت مورد انتظار بود این فرضیه که "گسترش شهرکهای صنعتی موجب کاهش بیکاری در سطح استان شده است" مورد قبول قرار نگرفت. البته این موضوع به این معنا نیست که اصولاً شهرکهای صنعتی قادر به تأثیرگذاری بر بازار کار استان نیستند بلکه در دوره مورد بررسی تاکنون چنین مسأله‌ای اثبات نشده و روشن است که در صورت رفع مشکلات موجود و اصلاح قوانین و مقررات مربوط و به‌طور کلی رفع موانع ممکن است نتایج بهتری مشاهده شود. این موضوع در برنامه‌ریزیهای کلان برای افق چشم‌انداز برنامه چهارم توسعه از اهمیت خاصی برخوردار است.

در بررسی فرضیه دوم^۲ با روش تفسیر نتایج، ابتدا ادبیات موضوع (تورم) و متغیرهای تأثیرگذار بر آن مورد مطالعه قرار گرفت سپس روند تورم در اقتصاد کشور مطالعه شد. بنابراین مطالعه طی سالهای اول و دوم برنامه سوم با بهبود درآمدهای ارزی کشور و تراز پرداختها، بهبود اعتماد عمومی نسبت به ثبات اقتصادی کشور افزایش یافته که این امر موجب کاهش نرخ تورم به رقم ۱۲/۶ درصد شده است. سپس به بررسی روند سطح عمومی قیمتها در استان سیستان و بلوچستان پرداختیم. این نتیجه از طریق بررسی شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی بر اساس گروه‌های

۱. "گسترش شهرکهای صنعتی موجب کاهش بیکاری در سطح استان شده است."

۲. "ایجاد شهرکهای صنعتی تورم حاصل از فشار هزینه و تقاضا را کاهش داده است."

مختلف محقق شد. به این طریق که برای هر یک از کالاها با توجه به اهمیت آن در سبد مصرفی خانوار، ضریب اهمیتی اختصاص یافت. دوره مورد بررسی در این مطالعه ۱۳۸۱-۱۳۷۵ است. با بررسی این شاخص و روند تغییرات آن و با مطالعه روند توسعه و عملکرد واحدهای تولیدی مستقر در شهرکهای صنعتی، فرضیه مزبور "ایجاد شهرکهای صنعتی تورم حاصل از فشار هزینه و تقاضا را کاهش می دهد" پذیرفته شد.

فرضیه سوم پژوهش با این مضمون که "توسعه صنعتی موجب کاهش فعالیتهای غیرمجاز در استان می شود" از اهمیت خاصی برخوردار است زیرا استان سیستان و بلوچستان از نظر شرایط خاص، میزان حجم وسیعی از اقتصاد پنهان هستند. برای بررسی این فرضیه ابتدا به مطالعه اطلاعات موجود (موثق) از فعالیتهای غیرمجاز یعنی پروندههای مکشوفه قاچاق کالا به عنوان برآوردگری نا اریب از قاچاق کالا پرداخته شد و با بررسی ترکیب کالاهای مکشوفه و مقایسه آنها با کالاهای تولیدی در شهرکهای صنعتی از یک سو و روند قاچاق کالا و تغییر در ترکیب آنها و کاهش نیافتن قاچاق کالاهای جانشین (برای کالاهای تولید شده در شهرکهای صنعتی) چنین نتیجه گرفته شد که رابطه معنی داری میان توسعه شهرکهای صنعتی و کاهش حجم قاچاق در دوره مورد بررسی وجود نداشته است!

برای بررسی فرضیه چهارم^۱ ابتدا ترکیب مهم ترین اقلام تشکیل دهنده سبد صادراتی استان (گمرک و بازارچه‌های مرزی و تعاونی مرزنیسان) مورد تحلیل قرار گرفت. سپس سهم هر یک از گروه‌ها در صادرات از طریق شاخص افزوده محاسبه شد. مطالعات نشان داد که با توسعه شهرکهای صنعتی و تولید کالاهای مختلف، سهم این کالاها در ترکیب صادرات افزایش یافته است. از سوی دیگر از آنجا که همزمان با توسعه واحدها در گروه‌های مختلف با توزیع، پراکندگی و فراوانی متفاوت، تغییرات محسوسی در ترکیب واردات و عرضه محصولات به بازار مشاهده شد فرضیه چهارم که نشان دهنده تأثیر مثبت شهرکهای صنعتی بر تراز بازرگانی استان در دوره مورد مطالعه است مورد تأیید قرار گرفت.

۱. "با توجه به فرصتهای ایجاد شده و پتانسیل‌های موجود و نیز انتقال منحنی تقاضا برای کالاها و خدمات تولیدی استان و به‌ویژه شهرکهای صنعتی (از سوی افغانستان)، با تقویت سرمایه‌گذاری در شهرکهای صنعتی و رفع مشکلات مرتبط می‌توان تراز بازرگانی را به نفع کشور و استان تغییر داد."

۱۰. بررسی مشکلات و چالشهای توسعه در شهرکهای صنعتی

می‌توان مهم‌ترین مشکلات موجود در شهرکهای صنعتی را به ترتیب اولویت (از دیدگاه تولیدکنندگان) به صورت زیر بیان کرد:

الف - مشکلات مالی و نقدینگی و سرمایه در گردش

ب - تهیه و انتقال مواد اولیه به استان و قیمت نهاده‌های تولید

ج - کمبود تقاضا (اشباع بازار) و وجود کالاهای خارجی همگن و جانشین با قیمتی پایین‌تر از قیمت بازار. با استفاده از چتر حمایتی دامپینگ، قیمت کالاهای مزبور گاه از بهاء تمام شده کالاهای داخلی پایین‌تر است. این کالاهای برای تقاضاکنندگان مازاد رفاه داشته و منحنی تقاضا را تغییر می‌دهند؛

د - نرخ بالای بهره و پرداخت نکردن اقساط وام‌های دریافتی به دلیل مشکلات ساختاری؛

ه - کمبود امکانات زیربنایی و کمبود فضا در شهرکهای صنعتی، همچنین تاریک بودن معابر شهرکها؛

و - تحمیل هزینه‌های سربار بیشتر به واحدها به دلیل مشکلات ساختاری که قدرت رقابت واحدها را محدود می‌کند؛

ز - فرسودگی ماشین‌آلات و به روز نبودن فن‌آوری و خطوط تولید؛

ح - مشکلات اداری واحدها و بُعد مسافت تا اداره‌های ذی‌ربط که موجب اتلاف وقت کارفرما می‌شود؛

ط - کمبود نیروی متخصص و ماهر و تحصیل کرده، با توجه به ساختار بازار کار استان سبب شده که قاعده هرم نیروی کار که کارگران ساده و بدون تخصص را جای داده است بسیار گسترده شود این مسأله واحدها را در جذب نیروی انسانی مورد نیاز دچار مشکل کرده است؛

ی - دور بودن از بازار مصرف و نبود مزیت نسبی و مشکلات حمل و نقل؛

ک - امنیت از جمله مؤلفه‌هایی است که در اولویت یازدهم مورد نظر تولیدکنندگان استان بود، البته در برنامه سوم با اقدامات اساسی که صورت گرفت ضریب امنیت فیزیکی بسیار بهبود یافت. باید گفت که از نظر بازگشت سرمایه از منظر اقتصاد مهندسی (امنیت اقتصادی) این استان هنوز از محروم‌ترین استانهای کشور است.

ل - مشکلات داخلی از جمله فوت مالک، اختلاف شرکاء و تغییر کاربری.

۱۱. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

همان‌طور که در این پژوهش عنوان شد به‌رغم انتظارات فراوان، شهرکهای صنعتی تأثیر قابل توجهی بر فعالیتهای پنهان و نرخ بیکاری نداشته‌اند، البته این دو شاخص در واقع علت و معلول هستند. به این معنی که فعالیتهای پنهان تابع مستقیمی از نرخ بیکاری است و از آنجا که سرمایه‌گذاری در شهرکهای صنعتی موجب کاهش نرخ بیکاری نشده (یا تأثیر معنی‌داری نداشته) بنابراین نباید انتظار تحدید دامنه اقتصاد پنهان به‌ویژه قاچاق کالا را در استان داشت. دلیل این امر را می‌توان در کوچک و متوسط بودن مقیاس واحدهای مستقر در شهرکهای صنعتی دانست و چون اصولاً صنایع استقرار یافته، مصرفی هستند موجب تحرک در بازار کار استان نمی‌شوند. در صورتی که صنایع سرمایه‌ای و واسطه‌ای به دلیل ایجاد صنایع پیشین و پسین موجب ایجاد اشتغال در صنایع وابسته می‌شوند. به‌عنوان مثال چنانچه صنعت خودروسازی در استان ایجاد شود، خود به خود صنایع وابسته به آن در استان شکل می‌گیرد که می‌تواند تأثیر بسیار زیادی بر بازار کار استان داشته باشد. واحدهای کوچک و متوسط به دلیل شرایط خاص استان توان رقابت در بازار را ندارند و شواهد نشان‌دهنده آن است که همواره کالاهای ارزان قیمت خارجی سایه سنگین خود را بر این واحدها تحمیل کرده است.

در سالهای اخیر سوددهی فعالیتهای غیررسمی در استان موجب از دست دادن انگیزه سرمایه‌گذاران برای ورود به بخش صنعت استان شده است. زیرا این فعالیتهای بازدهی سریعتری دارند. سرمایه‌گذاران در انتخاب بین ورود به بخش صنعت و سرمایه‌گذاری در فعالیتهای غیر مولد یا ورود به لایه‌های پنهان اقتصاد شق دوم را برمی‌گزینند به همین دلیل در سالهای اخیر، قیمت زمین به صورت تصاعدی افزایش یافته زیرا تقاضای سفته‌بازی، سرمایه‌گذاران را جذب کرده است.

این مسائل تأثیر نامطلوبی بر صنایع استان و شهرکهای صنعتی داشته است. بالا بودن نرخ بهره بانکی با توجه به افزایش بی‌رویه نقدینگی و سرعت بالای گردش پول در استان که موجب تورم افسار گسیخته شده است موجب شده تا سرمایه‌گذار نتواند با دریافت تسهیلات از بانکها در بازار مانور موفقیت‌آمیزی داشته باشد. به هر حال با توجه به یافته‌های پژوهش برای رفع مشکلات واحدهای صنعتی پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- تحکیم امنیت سرمایه‌گذاری از طریق افزایش ریسک فعالیتهای غیرمجاز و تضمین

سرمایه‌گذاری در شهرکهای صنعتی به وسیله دولت،

- مطالعه و اقدام لازم برای حذف مراحل غیرضروری در صدور مجوزها و دخالتهای غیرمسئولانه در فرایند سرمایه‌گذاری،
- ایجاد زمینه‌ها و بسترهای مناسب برای جذب سرمایه‌گذاری خارجی در شهرکهای صنعتی،
- ایجاد واحدهای بزرگ صنعتی به‌ویژه صنایع سرمایه‌ای و واسطه‌ای که موجب تحرک و پویایی اقتصاد استان می‌شود و مانند لوکوموتیوی همه بخشهای اقتصادی را به حرکت وامی‌دارد،
- تنظیم برنامه‌های آموزش فنی و حرفه‌ای و دانشگاهی مناسب با نیازهای صنعتی استان برای رفع نیاز واحدها به نیروی متخصص و ماهر،
- ایجاد دوره‌های آموزش متناسب با نیاز هر واحد و اجبار به اعزام کارکنان واحد صنعتی برای آشنایی با فن‌آوری کارآمد و به‌روز،
- ایجاد واحد تحقیق و توسعه مشترک بین واحدهای صنعتی برای افزایش توانمندیهای فن‌آوری صنایع کوچک و متوسط،
- کاهش نرخ بهره بانکی (ایجاد تبعیض در نرخ بهره بانکی برای مناطق غیر برخوردار) برای ترغیب سرمایه‌گذاران به سرمایه‌گذاری در استان و نیز تزریق اعتبار مناسب به واحدهای صنعتی با نرخ بهره کم برای نوسازی و تجدید ساختار صنایع استان،
- حل مشکل انرژی به‌ویژه سوخت واحدهای صنعتی استان از طریق تقویت شبکه ذخیره موادسوختی یا احداث خط لوله انتقال سوخت (به‌ویژه گاز طبیعی) به استان،
- تسریع در احداث راه‌آهن کرمان به زاهدان و نیز کریدور شمال - جنوب که به‌طور قطع موجب رونق بخش صنعت و بازرگانی استان می‌شود،
- ایجاد صندوق اعتبار صنعتی از محل حساب ذخیره ارزی برای شهرکهای صنعتی استان. این صندوق می‌تواند با اعطاء تسهیلات با شرایط مناسب مشکلات سرمایه در گردش نقدینگی واحدها را حل کند.
- تجمع صنایع همگن در شهرکهای صنعتی جداگانه و یا تقسیم شهرکها به بلوکهای تخصصی برای سهولت در ارائه امکانات، خدمات مناسب و ایجاد زیرساختهای لازم برای هر گروه صنعتی.

- بررسی وضع جوازهای تأسیس صادره که در مدت مورد نظر به بهره‌برداری نرسیده‌اند و استرداد زمین صنعتی از متقاضی در صورت فعالیت نکردن. در واقع شرکت شهرکهای صنعتی می‌تواند با اعلام مهلت قانونی وضع زمینهای معطل مانده شهرکها را روشن کند و در صورتی که مالک آن به قصد فعالیت صنعتی آن را دریافت کرده است حق مالکیت از وی سلب و زمین صنعتی در اختیار متقاضی دیگر قرار گیرد. قانون موجود به گونه‌ای باید اصلاح شود که دربرگیرنده افرادی با سند مالکیت نیز باشد.
- تلاش در راستای توسعه کیفی شهرکها نظیر ایجاد امکانات رفاهی، دفع زباله، روشنایی معابر و بهسازی خیابانها و جاده‌ها و استقرار واحدهای انتظامی برای افزایش ضریب امنیت در شهرکها،
- اعطاء یارانه به واحدهایی که کالاهای تولید آن به خارج از کشور صادر می‌شود بر اساس سرانه هر واحد محصول صادراتی (اعمال سیاست دامپینگ، برای افزایش صادرات و در دست داشتن سهم مناسبی از بازار مصرف کشورهای همسایه)،
- جمع آوری محصولات مشابه کالاهای تولیدی توسط واحدهای صنعتی استان از بازار مصرف برای پررونق شدن بازار محصولات استانی.

منابع

- ارزیابی عملکرد برنامه سوم توسعه استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۳)، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، اردیبهشت.
- استاد حسینی، رضا (۱۳۸۳)، "بررسی عوامل مؤثر بر اشتغال صنایع کشور"، فصلنامه پژوهشها و سیاستهای اقتصادی، معاونت اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی، تابستان.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳)، گزارش اوضاع اقتصادی و اجتماعی استانهای کشور در سال ۱۳۸۱، خرداد.
- خلاصه عملکرد شرکت شهرک‌های صنعتی سیستان و بلوچستان ۸۰-۱۳۷۹، ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲ شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان.

شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان... ۱۱۷

خمر، احمد (۱۳۷۹)، "بررسی مشکلات واحدهای صنعتی در شهرک صنعتی زهدان"، رساله کارشناسی ارشد مدیریت دولتی نام دانشگاه، زمستان.

سازمان صنایع و معادن استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۲)، *راهبردهای توسعه صنعتی و معدنی استان سیستان و بلوچستان*.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، *حسابهای ملی ایران (۸۰-۱۳۷۰) به قیمت‌های جاری و ثابت براساس سیستمهای حسابهای ملی ۱۹۹۳ (SNA1993)*، مرکز آمار ایران.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی (۱۳۸۱-۱۳۸۰-۱۳۷۹)، *سالنامه آماری استان سیستان و بلوچستان، هادی زنور، بهروز (۱۳۸۰)*، تجربه سیاستهای صنعتی در ایران ۱۳۸۰، مرکز پژوهشهای مجلس شورای اسلامی.

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۲)، *بانک اطلاعاتی نیروهای مازاد استان، آبان*.

سازمان مسکن و شهرسازی استان سیستان و بلوچستان، *گزارش تفصیلی عملکرد سازمان مسکن و شهرسازی استان سیستان و بلوچستان ۱۳۸۳*، پاییز.

شرکت شهرکهای صنعتی استان سیستان و بلوچستان، *خلاصه عملکرد سازمان صنایع و معادن استان سیستان و بلوچستان ۸۳-۱۳۷۹*، ۱۳۸۱ و ۱۳۸۲.

شرکت شهرکهای صنعتی ایران (۱۳۸۱)، *مجموعه قوانین و مقررات شرکت شهرک‌های صنعتی ایران*.
کمیته برنامه‌ریزی استان سیستان و بلوچستان (۱۳۷۹)، *شاخصهای عمده بخشهای اقتصادی - اجتماعی طی برنامه سوم توسعه*.

گروه مطالعات و پژوهش سازمان صنایع و معادن استان سیستان و بلوچستان (۱۳۸۲)، *بررسی استراتژی توسعه صنعتی و ایجاد اشتغال بخش صنعت*.

گمرک جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳)، *گزارش عملکرد ستاد نظارت گمرکات استان سیستان و بلوچستان در ۱۳۸۲*، حوزه نظارت گمرکات سیستان و بلوچستان، فروردین.

موسسه توسعه و تحقیقات اقتصادی (۱۳۸۳)، *بررسی اثرات احتمالی مالیات بر ارزش افزوده (VAT) در ایران بر تورم*.